

- Боряна Ганева, Анастасия Петрова (Велико Търново) -
**ПЪСТРОТО КАТО ВРЪЗКА И ПРЕХОД
МЕЖДУ РАЗЛИЧНИ СЪСТОЯНИЯ
(ЗА МИТОЛОГИЧНАТА ОСНОВА НА
НЯКОЛКО БАЛКАНСКИ ЕЗИКОВИ
ЕДИНИЦИ)**

Изследването е посветено на няколко балкански единици, чиято вътрешна форма провокира любопитството с явната обвързаност с митологичния цветови код и неговата символна натовареност.

В Силистра е засвидетелствана интересната и нерегистрирана в речниците дума *избръзайчен* „безвкусен и крещящ, претруфен“, „особен, странен, необичаен“, „смахнат, луд“. Тя явно е производна от глагола *бръзайча се* „изпълнявам ролята на *брезая* в обредната игра със същото наименование“, която е регистрирана от М. Арнаудов, но за информаторите от Силистренско вече е архаизъм. Думата *бръзайча се* е образувана от названието на разпространения от двете страни на Дунав обичай *брезая, бразая* „смешно облечен човек в обредни игри, кукер“ (БЕР 1: 76). Интересни са паралелите, които съществуват в други индоевропейски народи: у малорусите *береза* се нарича маскираният коледар, у немците *Perchte, Berchte* (в Алпите от *Percht* „демонично същество“, „митичен образ“), *Perchtenlauf* „шествие и танци на маски през Сирница“, *Perchtenmaske* „маска на участник в карнавалните игри“, „преоблечен играч по Коледа“, от същия корен според Арнаудов – (Арнаудов 1972: 111).

Рум. *brezaie* има разгърната семантична структура, включваща според различните речници следните семи: „игра с характерна пантомима, подобна на кукерските игри“, „маскиран персонаж с глава на животно или птица, облечен с кожух от овча кожа, украсен с панделки и пъстри парцалчета“ (DEX: 112); „маскиран човек с животинска глава, който играе в селски къщи около Коледа“, „момиче, украсено с листа и цветя, което играе от къща в къща през Русалиите“ (DLRM: 93). Персонажът на *невестата (nevastă)* в румънския обред *брезая* представлява жена, „облечена чудовищно само с кърпи, наредени като люспи

на риба, една с друга да не си приличат по цвят - затова за натруфена и безвкусно облечена жена казват *сякаш че е брезая, сякаш че е коледна коза - capra de la Crăciun*" (Арнаудов 1972: 65).

Рум. *brezaie* е образувано от *breaz* „(за животни) с бяло петно на челото или с бяла черта на муцуната“ и точно повтаря бълг. *брыз* (обикн. за бивол) който има бели петна < ие. **bhorg* „бял, светъл, блестящ“). Названието на обичая е с прозрачна словообразователна структура - в него е легнала идеята за *пъстротата*. Любопитно и интригуващо е обаче, че думата *breaz* може да се употреби с иронична отсянка освен за животни, и за хора в значение „умен, съобразителен“ (DEX: 111); срв. още ирон. *nu-i mai breaz decât...* „не е по-добър от...“, (ост.) *cei cu botul breaz* „синя кръв, благородник“, *a se ține breaz* „отличавам се, изпъквам (т.е. откъснал съм се от обичайното, различен съм“ (DRR: 188). Към този ред от единици с недотам ясен семантичен развой можем да добавим и бълг. *куку* „луд“, *изкуквам* „полудявам“, *от поп кук и от кук поп* (= от едната в другата крайност), свързани с бълг. *кук* „кукер“ и идеята за „лудост“.

В тези българо-румънски паралели може да се види интересното обвързване на *пъстротата* със състояние на излизане извън рамките на обичайното, свързано с идеята за *пъстрото* като *преход* между различни състояния (между светлината и мрака, този и онзи свят и т. н.).

Семантиката на думите навежда на мисълта, че те са свързани със старите представи за *пъстротата*, съхранени в езиковите пластове на различните култури.

Първоначално в народните представи *пъстротата* е възприемана като особена среща на *тъмното* (черно) и *светлото* (бяло). Тези първични представи са запечатани в цял ред от думи, който заради изобилието си не би могъл да бъде изчерпан:

рум. *bălțat* „(за волове и крави) с основно черен или друг тъмен цвят“ < рум. *balț* „лента, пояс“ < лат. *balteum* „колан, пояс, ивица“

bălțătură „светло петно на пъстрите животни“, „предмет, оцветен крещящо, с много и неподходящи си цветове“

băl диал. „(за хора и за коса) рус“; „(за животни) бял или с бяла муцуна“ < слав. *bělъ*

bălan „(за хора и коса) рус“, субст., ирон. „дяволът“, „(за животни) бял; светъл“; субст. „име на домашни животни с бял косъм“ < *băl*

bălai „(за хора и за коса) рус“, „(за животни) бял; светъл“, „(за вол и крава) с жълто-бял или сиво-бял косъм“; субст. в ж. р. (*Bălaia*) „име на бяла крава или кобила“ < *băl*

lai „черно или черно, смесено с бяло“; срв. алб. *lajkë* „ласкателство, ласкателни думи“

pistru субст. „(за овца) която има (черни) петна по муцуната“ (Банат), „дебел плат с цветни райета, използван за изработка на дюшеци“ (Молдова)

pestriț „пъстър“, „раиран, на черти“, диал. „(за коса) прошарен“, „сив“; „(за коне) пъстър, с бяла грива и опашка“, „луничав“, „сипаничав“, „(за очи) пьстри“, *șarpe pestriț* диал. „пепелянка“

rag „(за кон и други животни) петнист, на петна, шарен с бели петна“ < бълг. диал. *нега* „луничка“, *негав* „петнист“

pintenog, răntănog „който има бяло петно на крака“ < бълг. *патоног, патоног, пентеног*

mistreț „смесен“, „пъстър“, (*porc*) *mistreț* „глиган“ < лат. *mixticius* (DEX: 640) < *misceo* „смесвам“, срв. бълг. *смесна китка* вместо *китка шарена*,

бълг. *негав* „петнист“ < *нега* „луничка“ < праслав. **pěgā* (същ.), **pěgъ* (прил.) < към ие. корен **roig-*, родствен с ие. *peik-* „пиша“ (БЕР 5: 122)

патоног диал. „животно с бели копита и с бяла козина на краката“, „(за кон) който има над глезените си бели косми“ (Софийско), *путоног* (за кон) (Трънско), *пентеногав, пентенок* (Банат), *патоног* (за кон) „който е с бяла козина край копитата“ (Ихтиманско, Банско, Разлог, Плевенско), „бивол с бяла козина от коленете надолу“, срв. ср. *путоног*,

путоногас(т) „който има бяло петно на крака“ < произведение на праслав. *pača* - произв. от **rьna, pęti* (БЕР 5: 97), лит. *margas* „пъстър“, сродно с *мрак, мержелея*, рус. *мерцать* и др., които отразяват представата за редуване на светлина и мрак (вж. още Л. Невская, която привежда примери за свине и овце:

Ir baito, ir žilo, ir juodo - tai marga kiaule „и бяло, и сивокафяво, и черно - ето пъстра свиня“ - (Невская 1984: 130) и др.

Подобно на пъстрото и *сивото* е резултат от срещата между *черното* и *бялото*. Етимологията на различни думи за „сив“ и „пъстър“ потвърждава идеята, че те бележат зоната, в която се срещат всички начала, където е границата на цветовете, изначалната неопределеност, от която започва формирането на противоположностите. Проследяването на развитието на всяка от думите в синхрония и диахрония показва, че един и същ корен в различните езици и в различни отрязъци от време е служил за отбелязване на един твърде неопределен и широк спектър от цветови нюанси - *белезникав, пъстър, сив, тъмнокафяв, син, черен, жълт, жълтеникав, червеникав, жълточервен, сивожълт, сивобял* и т.н.,

бълг. *сив*, сродно с лит. *šivas* „белезникав“, стпрус. *suwan* „сив“, сскр. *úvāvá-s* „тъмнокафяв“, н.перс. *siyâh* „черен“, стангл. *haeven* „син“ < ие. корен **kei-* (ЕПР: 579);

бълг. *сур*, сродно със *сив, сяра, серый*; срв. сскр. *úvārá-s* „пъстър, шарен“, англ. сакс. *hâr* „сив“, тур. *sary* „жълт“, монг. *šara* „жълт“ (ЕПР: 618);

бълг. *барз, барзав, бардз, бардзав, бардзив, брыз* диал. „пепеляв, сив“, алб. *bardhë* „бял, белезникав“ (срв. арум. *bardzu* „белезникав“) < ие. **bhorg* „о-с „бял“, сродно с *брыз* „(обикн. за бивол) който има бели петна“, *бреза* „вид широколистно белоконо дърво“, *бряст* „вид дърво“ (БЕР, 1: 34); ср. фр. *barda, bardella, bardeau, bardot* като названия за различни пъстри (на петна) животни: крава, смок, сврака; *barder, bardoler* „пъстрия, шаря“ (Бургундия), „(за грозде) променям цвета си“ (Жюра) с несигурна етимология (ДЕО: 77-78), срв. и рум. *a breza* (рег.) „изцапвам, правя на петна“; „замазвам с глина пукнатините в стената, преди да се вароса“ (DEX: 112);

бълг. *плав* диал. „бежов, белезникав“, „сив, пепеляв“ (Горна и Долна Василица, Ихтиманско), (за човек) „светлоок, светлокос“

(Самоков), „синеок“ (Кюстендилско), „(за човек) светлорус и синеок“ (Смоленско, Пирдопско), „който има бледи, светли багри“, диал. „син“, „червеникав“ (Трънско), „бозав“ (като мутафчийски термин (Троянско), „за човек с бледо лице“, (за човек) „кестеняв“ (Главановци, Трънско), *пλάва* (за овца, коза) „сива“ (Буково, Гоцеделчевско), *плавá* „(за жена) руса“ (Радово, Трънско), *пλάво* „кафяво“ (Лешниковци, Трънско), *плаво* „тъмночервено“ (Радуй, Пернишко), „бозаво“ (Смядово, Шуменско), *плавоók* остар. рядко „синеок“, *изплавéвам* „изрусявам“ (Самоков); срхр. *плав* „син, светъл (за очи)“, „светлокос“, „бледожълт (за коса)“, (за лице) „мъртвешки блед“, „(за човек) светъл, рус“, *плати камен* „син камък“ (М. Ивич); словен. *plav, plava* „син“; рус. *полóвый* „светложълт“; от праслав. **plavъ*, сродно с лит. *palavas, palvá* „жълтеникав“, лат. *pallidus* (< *palvodos*) „бледен“, ствиснем. *falo* „бледен, светлокос“, стинд. *palitá-* „посивял човек, старец“, *παλιός* „сив“, ие. **pel-* (БЕР 1: 286) (срв. *поле* - сродно с лат. *palam* „явно, открито, пред очите на всички“; Трубачев го обяснява с ие. **pel-* „сив, светъл“ и предполага първоначално значение „сивото, светлото“ (БЕР 5: 494-5); рум. *plăvai* „(за животни, най-вече за овце) с жълто-бял или сиво-бял цвят на косъма или руното“; в съчетанието *roată plăvaie* „вид грозде с кръгли зеленикаво-бели зърна“; от *plav* „диал. (за волове) с жълтеникав (жълтеникаво-бял) косъм“; *plăvan* „(за вол и крава) с жълто-бял или сиво-бял косъм“, „(за косъма на вол или крава) жълтеникаво-бял или сиво-бял“, субст. „вол“ < *plav*; *plăviț* (за цвета или косъма на животните) „с жълто-бял или сиво-бял цвят“; (за животни) „с жълто-бял или сребристо-бял цвят на косъма или руното“, „(за хора) с бяла кожа и руса коса“; „(за коса) рус“, в съчетанието *viță plăviță* „сорт лоза с много светло на цвят зърно“ < *плав*; *plăviu* (ост. и рег.; за хора) = *plăviț* (2) „с бяла кожа и руса коса“, (ост.) „блед“ < *плав* (DEX: 805),

бълг. *грив* „сив, пъстър (за гълъб, сокол, очи)“; *гривчо* „куче с бял врат“ (Котел), у Н. Геров - *гривый* „сив (за очи)“, *гриф* „сив, светъл (за очи)“ (Стойчев 1965: 147), сродно с нгр. *γρίφος* „сивобял“, *γρίφας* „сив кон“, укр. диал. *гривый* (*вівця грива* „овца с тъмна козина със светло петно на шията или светла овца с потъмно петно на шията“). Разпространено в Гърция, България и

Румъния, няма съответствия в другите славянски езици, в старогръцки и в турски, предполага се, че принадлежи към тракийския субстрат и продължава ие. **g^(w)hrēwo-s*. *Грив* е сродна със стнорд. *grār*, ствиснем. *grāo*, *grāwer*, нем. *grau* „сив“, лат. *rāvus* „сив, сивожълт“, от ие. **hrāvos* < ие. **g^(w)hrēwo-s* „сив“. Филин добавя към този ред и рус. диал. *гливий* „сивожълт, черножълт (за козина)“ от **glivъ* (ЭСРЯ 7: 197). От същия корен са и фр. *grive* „дрозд“ и фр. *grive* „крава с бели и черни (сиви) петна“, както и алб. *grifshë* „сврака“ (БЕР 1: 280). Срв. *гривест* „вид гълъб“ (Шишковци, Кюстендилско), *гривар* „черен див гълъб със сивобяла огърлица“ (Северозападна България), *гривеч* „вид гълъб с бяло около шията“ (БЕР 1: 280-1); рум. *griv* „(за кучета, птици и др.) с бели и черни петна; пъстър, грив“; „куче с пъстра козина“; също и *grivei* „грив“, „име на пъстро куче“; срв. бълг. *грив*;

бълг. *кулест* диал. „(за кон) с жълтеникав, жълточервен косъм“, „(за куче или муле) с жълточервеникав косъм“ (Павелско, Асеновградско), от *кула* неизм. прил. „(за кон) с жълтеникав, жълточервен косъм“, в съчетания *кула ат* (Елена), *кула хат* (Тетевен), *кула кубила* (Гьобел, Новопазарско), „(за кон) жълт“ (Тетовско), от тур. *kula* също; срв. срхр. *күләиш* „кон със сивопепеляв цвят на косъма“, *күлатаст* „със сивопепеляв цвят“ (БЕР 1: 115, 119);

рум. *șar* ост. „боя, цвят“, „(за животни) пъстър, шарен“ (Банат) < унг. *Sár*, рум. *șarg* (за конски косъм или цвят) „жълтеникав“, диал. „червеникав“, „бял“, „сиво-бял, сив“, „на петна (бели, червеникави или черни)“, „(за косъма на други животни, рядко, за коса) с по-светъл връх на косъма, прошарен“; „кон с такъв цвят на косъма“ < унг. *sárga*; стгр. *γλαυκό-χρως* „сив“, *γλαυκ-ῶπις* „светлоок“, „с очи на кукумявка“ (пъстри), *γλαύξ* „кукумявка (= пъстра на цвят)“, *γλαυκ-όμματος* „светлоок“, *γλαυκός* „светъл, блестящ, лъскав“, „синкав“ (ЛАЕГ: 232); ср. *смеђе* „кафяв, кестеняв“, „смугъл“, *смеђаст* „кафеникав“, „смугъл“, „тъмен, сиво-кафяв (за конска козина)“, заето и в румънски (*smead*).

Фактът, че пъстрото се е отъждествявало с редуването на две противостоящи начала (*черното* и *бялото* като символи на чисто/нечисто, този свят/онзи свят, живо/мъртво), обяснява осъзнаването на *пъстротата* като **медиатор**. Ето защо качеството „пъстрота“ притежават предмети и същества, свързани с **прехода** между световите или между различни състояния¹. Целият ред животни, които най-често се явяват в ролята на психопомпи или на вълшебни помощници в приказките, се характеризират като *пъстри* или *сиви*. *Пъстротата* и *сивият* цвят в случая са същевременно зоологическа характеристика и признак за произход от отвъдния свят и притежание на магически сили. В тази роля най-често се явяват *птицата*², *конят*³, *еленът*⁴, *кучето*, *вълкът*, *котката*, *змията*⁵, *рибата*⁶, *жабата*.

Способността на *пъстрото* да посредничи между световите допринася за неговото утвърждаване като принадлежащо към сферата на *небесното* и на *хтоничното*, свързано и с *божественото*, и с *демоничното*. По този начин *пъстрото*

¹ Пъстрото и сивото имат силата да отнасят злото: в сръбските баяния нечистата сила се прогонва у *сиву сламу*, на *сиву кобилу*, на *сиво перје*. *Сур орао* и *сури вуци* прогонват нечистата сила. В белоруските баяния нечистата сила се прогонва на *шеры боры* (Раденкович 1998: 140).

² Като пъстри и сиви най-често се определят *соколът* (сив-бял, сив-зелен), *гълъбът*, *кукувицата*, *орелът*, *яребицата*, *жеравът*, *лебедът* - всички свързани по определен начин с отвъдното или с някакъв момент на преход.

³ известни примери са хвърковатият кон на Марко *Шаркулия* и вълшебният кон *Сивка-Бурка* от руските приказки.

⁴ еленът е символно обвързан с цикличното обновление на природата и често е герой в обредните песни, свързани с празниците на прехода между сезоните; в южнославянския фолклор самовилите яздят крилати *сури елени* (*сур-елени* - ЖБНТ: 105), с юзди от змии.

⁵ Пъстротата е неотменно качество на змията и ключова дума в гатанки и пословици на различни народи (Невская 1984: 169-170), вж. напр. бълг. *Шарено*, *шарено*, *в ръка не хванато* (змията), *Шарена тояга у бряг лежи* (образът на змията като пазител на входа към отвъдното) и др.; ср. *šaran*, *šaranka*, *šarenka* „пепелянка“, *šarunica* „двурога змия“, *šarica* название за змия в Далмация, *šârka* „змия“, лит. *margùlė* „малка отровна змия“, *marguõlė* „пепелянка“ и др.

⁶ В народното съзнание понякога змията и рибата, като представители на долния свят, се отъждествяват. Според източносръбско поверие *змеят* произлиза от *шарана*, на когото на 40 години поникват криле и крака. В латвийска легенда *дяволът*, бягайки от Перкунас, се превръща в *риба*.

съвместява две значения с противоположен знак - „сакрален“ и „нечист“ (в някои езици думата за „сакрален“ означава още и „нечист“ - срв. лат. *sacer*). Но това е обичайна амбивалентност за символите (вж. Беноа 2000: 45; Елиаде 1995). Така например в славянските и балтийските езици *пъстротата* е характеристика и на *дявола*⁷ и *нечистите сили*⁸, както и на животните, отъждествявани с тях - *козата, свинята, конят, кучето, вълкът, котката, змията, рибата* (срв. Невская 1984: 165). От друга страна, Богородица в българските фолклорни текстове често се появява в образа на *пъстра птичка*; *пъстрото* присъства в традиционната представа за *рая* (отвъдното) като градина или пасища⁹; богините и боговете на плодородието, царете в

⁷ срв. Петрова, Ганева 2004

⁸ бълг. *шарен змей, сура ламя*; рум. *bălan* „име на бяло или светло на цвят домашно животно“, „дяволът“ (срв. бълг. *балан* „светлосив или бряз бивол“ (БЕР 1: 28); ср. *шарено псе* в заклинание *бяга без крака и изяжда слънцето без зъби* (= демоническо същество) (Раденкович 1998: 141); *дрекавац* (демонично същество като вампира) - *тело му е шарено, дугачко и танко као вретоно*” - (Невская 1993: 170) - срв. бълг. диал. *жаро* „вампир, караконджул“ (БЕР 1: 525); в славянските и балтийските езици и фолклор *Мара* като въплъщение на смъртта, персонифицираната змия *Марина, Марея, Мария, Мархва* (от корен *mar-* с целия сложен комплекс на митологичните му значения (Невская 1993: 172; Краенброк-Дукова 1988: 214); фр. *grimaud* „дявол“ от франк. *grime* „маска“, *grimer* „гримирам“, с първоначално значение „рисувам бръчки, за да състаря лицето (на актьор), срв. *gris* „сив“ от франк. **gris* (DEO: 343-344).

⁹ бълг. *шарена или бяла чешма* (БНТ 1, 209), *шарени кули край море* (БНТ 1: 209), *шарен палат* (БНТ 1: 209) в картината на *рая*; рум. *velințe pestrițe* „пъстри постели“ и *pernioare scrise* „писани възглавници“ под зелено дърво до бряг (РОІ: 43); *case zugrăvite* „писани къщи“, *jețuri scrise* „писани кресла“, в които седят Господ, Коледа, св. Георги и стопанинът на къщата (РОІ: 92). Красноречиво е описанието на *рая* в ирландската сага: *Богатство, сокровища всех красок / Ты найдеш в Милой стране, прекрасновлажной... / Желто-золотые кони там, на лужайке, / Иные - красной масти, Иные еще, с шерстью на спинах, / Небесно-голубой масти... / Гулять в Стране Многоцветной, / В стране цветистой - о венец красы! - / Где мерцает белое облако!* (Широкова 2000: 191-2; Смирнов 1929: 265-6). В модела на света на средноамериканските цивилизации дървото на живота е пъстроцветно (РС 2: 569). Съответствие на този образ можем да намерим в описанието на световното дърво в българския фолклор, което често е със златни плодове, сребърни листа и цвят - маргарит, и в румънския: две круши и две ябълки в двора на стопанина в коледарска песен, със сини/морави

различните страни, жреците, извършващи свещенодействие, често носели пъстроцветни мантии или туники (РС 2: 277).

На семата „двят“ са основани и немалко названия на животни: бълг. *елен*, сродно със стлит. *ellenis*, лит. *élnis*, *álnis*, ирл. *elit*, гр. *ἐλλός* „млад елен“ (< **elnós*), ἔλαφος „елен“, арм. *eln* „елен“, ствиснем. *ëlo*, *ëlawêr* „светлокафяв, жълт“ (БЕР 1: 490); срв. *волове еленчовци*, където *еленчовци* е употребено като указател за цвят (светлокафяв);

бълг., ср. *пес* „куче“ < праслав. **рьсъ*; вероятно сродно със стинд. *piçánga-* „червеникав“ (също и име на куче), *piśá-* „кошута“, авест. *raēsa* „прокажен“ (= „петнист“), гр. *ποικίλος* „пъстър“, от един произход с *пъстър* < **рьstrъ* (БЕР 5: 185); *писана* „галено название на котка“; според БЕР произхожда от междуметието *пис* (БЕР 5: 258), но може да се свърже и с **рьс-* „пища“, срв. *писа* „риба в Охридското езеро“, словен. *písa* ивица, черна ивица по гърба на кон“ (= „шарена“).

Някои **герои** от приказките, митичните и обредни песни са белязани с качеството „пъстрота“¹⁰: срв. бълг. *Пепелешко*, *Мара Пепеляшка*, (интересна е връзката между двата корена *пел-* и *мар-*), рум. *Făt Frumos Graur* < *graur* „пъстър“, „сив“¹¹, *Drăgan Cenușă*¹² < *cenușă* „пепел“, *Pepelea*¹³, *Pipelcuța*, алб. *Maro-*

цветове, червени и жълти плодове (*Florile-s vinecioare*, *Merele-s roșioare*, *Perele-s gălbioare*), брулени от райски вятър (*vântul raiului*) (РОІ: 95).

¹⁰ Младият юнак в славянския фолклор често се сравнява със *сив*, *сив-бял*, *ясен сокол*. В румънска сватбарска песен булката е представена като *кошута* с черна дреха и алени чизми, пъстра под брадичката (*ciuta... sub barbă bălțată* - EMR: 503). *Шарените* стомни са атрибут на момата за женене в българския фолклор, те могат да се свържат и с магически действия или свръхестествени същества (БНТ 4: 180); в литовското тълкуване на съня, ако девойка прекосява река на пъстър кон (*негий*), няма да се омъжи (Невская, 1984: 164). Пъстрото е атрибут и на вдовицата в българска народна песен: „...да са наноса от моми китки / и от невясти червена ружа, / и от довици **гриви** гривици!“ (БНТ 5: 399).

¹¹ така е наречена осиновената змия, която се превръща в юнак (Bârlea 1976: 180).

¹² Bârlea 1976: 460

¹³ Bârlea 1976: 275

Përhitura, нгр. *Σταχτοπούτα* и др.¹⁴. В резултат на магия или божествена намеса героят може да се превърне в животно, което най-често е пъстро или сиво: в *сиво еленче* (БНТ 4: 424), в *шарен змей* (БНТ 4: 42); ученикът на дявола се превръща в *хрътка*, *сив вол* и *зелен кон* (=пъстър) (БНТ 9: 437); в *пъстра птичка* или *сиво тиле* Бог превръща този, който иска да достигне намиращия се в отвъдното (в тъмница, в далечна страна) любим човек¹⁵.

Символиката на *пъстрото* откриваме и в **празниците**, които бележат началото и края на сезоните. Обредните игри през тези периоди (*Русалиите* през Русалската неделя, *брезаята* през *мръсните дни* след Коледа, *кукерските игри* през седмицата след Заговезни и др.), често имат оргичен характер и техният смисъл се състои в целенасоченото **смесване на противоположностите** и съзнателното нарушаване на нормите, за да се възстанови след това равновесието и единството (Гейщор 1986: 117). Показателно в тази връзка е народното название *шарен Георги* за Гергьовден. Вярва се, че през тези дни нашият свят става достъпен за съществата от отвъдното. *Пъстротата* на дрехите на участниците в обредните игри и тук обозначава състоянието на **преброд** между световите, излизане извън обичайното време-пространство и навлизане в света на духовете. Маските и облеклото на участниците изобразява същества от отвъдното - духовете на предците, демони и древни божества, или животни-медиатори и психопомпи¹⁶. Въпреки че обредите имат за цел предпазване от злите сили и осигуряване на благополучие и

¹⁴ Топоров 1977: 205

¹⁵ обикновено при срещата и разпознаването и двамата герои умират: мъртвата невеста се явява като *сива* или *пъстра гълъбка* (БНТ 4, 411); омъжената в далечни земи за разбойник невяста е превърната в *сиво-бяло гълъбче* (БНТ 4, 434), в *сива галичка* (БНТ 4, 436); девойката, която жали брат си - затворник се превръща в *сиво*, *пъстро гълъбче* (БНТ 4, 443), в *сино тиле кукувица* (БНТ 4, 432); либето, сестрата и майката на затворник са превърнати в *кукувици* (БНТ 4, 447); майката на затворена в тъмница мома се превръща в *сива гълъбка* (БНТ 4, 447).

¹⁶ При българите редом с коледарите на места се появяват т.нар. *джамалари*, които представят разни видове животни, докато при румънците това е правило (Арнаудов 1972: 67). Маските в *брезая* и аналогичните обреди в другите части на Румъния - *turcă*, срв. слав. *тур* „тур, диво говедо“, рум. *taur* „бик“, *capră* „коза“, *cerb* „елен“ изобразяват животни, за които пъстротата е постоянна характеристика - елен, коза, вълк (лисица), куче, петел, орел, щъркел (Арнаудов 1972: 77).

плодородие през започващия нов период, участниците в тях се отъждествяват с маските и се считат за ритуално нечисти - например, бълг. *кук* „кукер“ (Силистренско, Тутраканско и др.), „човек, преоблечен в смешни дрехи“ (Копривщица) е сродно с лит. *kai̯kas* „караконджо; добър домашен дух, дух-джудже“, латв. *kauks* „добър домашен дух, дух-джудже“, което възхожда към стпр. *kawx* „дявол“ (БЕР 3: 82-3). В Тутраканско през *мръсните дни* правят *караконджо* - фигура на кон, подобна на рум. *săluș* „конче“ и „танц, изпълняван по време на Русалиите от четата момци (*sălușari*)“ (DEX: 149)¹⁷. Според данните от БЕР *караконджо* е „зъл нощен дух, който според народните вярвания броди обикн. от Малка Коледа до Водици или от Игнажден до Бабин ден“ (БЕР 2: 234) и идва от тур. *karakoncolos*, а то от нгр. καλ(λ)ικανίζαρος „зъл дух“, преосмислено в турски с *kara*. Към този ред може да се добави и факта, че в предпролетния и зимния карнавал в Ахъчелебийско (Средните Родопи) участниците се наричат *дракусе*, а у куцовласите са наричани *дяволи* (срв. рум. *drac* „дявол“, гр. δράκων „дракон, змей“) (Арнаудов 1972: 114-115). В Румъния вярват, че маскираният (*брезаята* в Мунтения, *туркашът* в Молдова и Трансилвания) е образът на **дявола** и ако умре по време на ритуала, отива на оня свят като неверник (Арнаудов 1972: 64-65). Известно е, че в Средновековието играчите се възприемат като възплъщение на сатаната¹⁸,

срв. фр. *grimaud* „дявол“ от франк. *grime* „маска“, *grimer* „гримирам“, с първоначално значение „рисувам бръчки, за да състаря лицето (на актьор), срв. *gris* „сив“ от франк. **grīs*;

masque „маска“ има първоначално значение „демон“ или „маска, която представя демон“; в късния лат. *masca* „маска“ е засвид. знач. „вещица, инкубус“, което все още се среща в част

¹⁷ Арнаудов 1972: 32

¹⁸ Отъждествяването на маскираните участници в игрите с демони се среща в средновековната агиография. Наричани са *скоморохи*, *русалки* и др. Рус. *скоморох* „странстващ актьор в Древна Русия“, „шут“ (РБС: 947) вероятно произлиза от *скора*, сега *шукура* „кожа“, лит. *scurà*, лат. *scortum* „кожа, мех“, тъй като основен елемент в облеклото на участниците е обърнатата с козината отвън животинска кожа (Арнаудов 1972: 107). Скоморохът е подобно на магьосника „бесовски слуга“, по израз в българско слово от 17 в. и неговата игра е дяволско дело (Арнаудов 1972: 114-115).

от Италия и Сардиния; ит. *maschera*, исп. *máscara*; вероятно дериват от *massa* „тесто“, DEO: 395;

mascotte „талисман, муска“ от пров. *mascoto* „магьосничество“, от *masco* „вещица“, PR: 1160;

mascaret „дълга пенеста вълна в някои устия на реки, получена от срещата на прилива и отлива“ от гаск. *mascaret* „вол на петна“, от *mascara* „цапам, изцапвам с черно“, PR: 1160; *mâchurer* „цапам, изцапвам с черно“ от *masque*; ст. пров. *mascarar*, порт. *mascarrar*, DEO: 381.

Интересен е паралелът с древния славянски обичай, съвпадащ с дните около Сирни заговезни (когато са кукерските игри у нас), при който се удавя или се погребва кукла, наречена *Мара*, *Морена*, *Мажана* (при източните славяни - *Кострома*). Част от събраните защитавали куклата, а останалите, които побеждавали, я разкъсвали и я хвърляли във водата. През същия период разхождали животни и правели карнавал с животински маски. Това били „дни на символична разпуснатост“ (Гейцор 1986: 225-226). Подобен сценарий откриваме в кукерските игри, където зрителите се опитват да отвлекат главния женски образ, а куковете не могат да играят, докато не го освободят, обикновено със сила (Маринов 1994: 511). Друг общ елемент е смъртта на женския образ при *брезаята* и *турката*, смъртта на кукера също е основен мотив в обряда, но за разлика от древния обичай, при *брезаята* и *кукерските игри* се празнува последващото смъртта възкресение (Арнаудов 1972: 65, 67, 77). Паралел откриваме и в произхода на названието на маската и куклата: *Мара*, *Морена*, *Мажана*, също и персонифицираната змия *Марина*, *Марея*, *Мария*, *Мархва* в славянския фолклор, от корен *tar-* „светъл“, „тъмен“, „пъстър“ (от където е и лит. *targas* „пъстър“, *мрамор*, *мрак*, *маргарит*, *море*, *смърт*, рус. *мерцать* и др.) и от друга страна - рум. *brezaie*, което също може да бъде обяснено като „пъстър“ (вж. по-горе *бряз*).

Друга обща черта на този род обредни игри е нарушаването на обществените норми и незачитането на всякакви забрани в изиграните сцени. На маскираните е позволено да се шегуват грубо с останалите участници, да ги гонят и удрят (Арнаудов 1972: 32, 65, 77). Подобно поведение е характерно за ролята на **шута**, чийто основен белег неслучайно е именно пъстрото

облекло. То символизира статута на носещия го извън законите на светската власт, правото му да преминава границите на общоприетите норми на поведение. В различни езици термините за *шут* имат основно значение на „кукер“, „луд“, „глупак“, срв. рус. *скоморох* „странстващ актьор в Древна Русия“, „шут“ и едно от названията на кукерите през Средновековието (Арнаудов 1972: 107), нем. *hofnarr* „шут“, букв. „придворен глупак“ (*narr* „глупак“; „персонаж в комедия дел арте“, „облечен в пъстри дрехи със звънчета, шут, смешник“, „участник в карнавала на Сирница“ (Duden 2001: 1124), ст. пол. *vila* „луд“, „шут“ вер. от **viti* „вия се“ или **vel* „вея“ (Гейщор 1986: 249), срв. с бълг. *вила*, фр. *fou* „луд“, „шут“. Сродни на бълг. *шут* вероятно са фр. *sot* (ост. или рег.) „глупав“, „шут“, „персонаж в средновековните фарсове“, ср. век. лат. (след 800 г.) *sottus*; исп. *zote*, ит. *zotico*, в слав. езици (слов. *šutek* и др.) - с неясна етимология (DEO: 490); *sottie* - 12-14 в. = *sottise* „глупост“, от 15 в. „вид сатира в диалогична форма, в която участват *des sots*“ (DEO: 490); англ. *sot* „пияница“, „затъпял от пиене човек“, *sottish* „оглупял от пиянство“, „пиянски“ (АБР 2: 542).

И така, по асоциативен път *пъстротата* започва да се свързва със състоянието на **преброд** и да се натоварва със значение от полето „между две състояния“. От това значение след профанация на първоначалната идея се появява пейоративният смисъл „намирам се в състояние на психическа и физическа неустойчивост“, „пиян съм“, „глупав съм“, „луд съм“, което се пази в много единици: бълг. *На луд алено, на шантав - шарено* (подигр.), употребява се, когато някой е облякъл нещо, което съвсем не му прилича, не му подобава; рум. *a se griza* „напивам се“ < фр. *se griser* „ставам сив“, „напивам се леко“, *gris* „сив“, „леко пиян, хванат от виното“ (PR: 893); пол. *margać* „едва дишам“, *ledwo marga* „за умиращ човек“, вероятно заето от литовски (*margas* „пъстър“), *pstrzyć* „едва горя“ (ср. *мъждукам, мрак* и др.), *pstro w głowie, pstroglowiec* „за глупав човек“; рус. *шаровить, его ошаровило* „той изгуби съзнание“ *помешаться* „полудявам“; латв. *tev acis ir raibas* „пиян си“, *raibajā but* „пъстър съм“, „пиян съм“ (Невская 1984: 171); лит. *raĩvaliuotis* „чувствам се замаян от слабост“, *margasis* „за груб, невъзпитан човек“ (Невская 1984: 171); англ. *pie-eyed* разг. „пиян“, букв. „с пъстри очи“, *spot* „петно“, „неприятност, затруднение“, *to put someone on*

the spot разг. „поставям някого в затруднение/опасност, решавам да убия (пречукам, очистя) някого“; *to wear the motley* „нося пъстро“, „шут съм, правя се на шут“; *man of motley* ост. „шут“.

Данните потвърждават извода от предишно изследване (Петрова, Ганева 2002), посветено на *пъстротата*, където предложихме следното развитие на значението на термините за *пъстър*:

„пъстър“ - ↗ „сакрален, вълшебен“ → „по-силен, по-добър“
 → „между две състояния“ → „особен, необикновен“
 ↘ „нечист, демоничен“ → „хитър, лукав, нечестен“

Приведените тук примери се вписват точно в прехода „пъстър“ - „особен“, срв. още: *Да не си на шарната крава телето*, за човек, който се мисли за по-различен от останалите, рум. *nu ești tu mai bălțat ca alții* „не си по-шарен от другите“, „не си по-особен, по-добър“ (DRR: 188). В румънски същата идея намираме в случаите, когато се говори за трудни за постигане, т.е. необичайни неща, тогава се казва *A umbla după boi bălțați, a vrea boi bălțați* „гоня шарени волове“, „искам шарени волове“. Във вариант на румънската обредна песен *Plugușorul* воловете са *streinei* („различни, чужди, странни“) (POI: 111), но по-интересно е, че този епитет често се редува с *пъстър*, сив. Воловете на св. Василий са на опашката белоопашати, на челото *streinei (la coada cu dalbei, în frunte streinei)* (POI: 124), но срв. в другите варианти: *Boi bourei, La frunte țintăței, La coadă codălbei, La păr potrivii* „Сиви волове, на челото с бяло петно, на опашката белоопашати, (вероятно) със сив косъм (*potrivii* „подходящ“, „умерен, среден“ - POI: 152); *boi porumbei* „сиви (гълбови) волове“ (POI: 164). Интересен пример е и фр. *bizarre* „странен, необикновен“, до 18 в. *bigearre*, ит. *bizarro* „капризен“, „несръчен“, с предполагаем общ произход с фр. *bigarré* „пъстър“ < ст. фр. *garre* „пъстър“ (DEO: 125).

В заключение може да се отбележи, че думата *избръзайчен* и нейното словообразователно гнездо очертават целия семантичен път, който думите за „пъстър“ изминават: от идеята

за „смесване на черно/бяло (светло/тъмно)“, последвалото „смесване на различни цветове“, през отъждествяването с „преход“, „сакралност“, до сваляне на ореола на свещеност в „луд“.

Библиография

- Арnaudов 1972: М. Арnaudов. Студии върху българските обреди и легенди, т. II, София.
- Беноа 2000: Л. Беноа. Знаци, символи, митове. Издателска къща „Одри“.
- Гейщор 1986: А. Гейщор. Митология на славяните, София.
- Елиаде 1995: М. Елиаде. Трактат по история на религиите, София.
- Крайенброк-Дукова 1988: У. Крайенброк Дукова. Представите на славяните за душата. Славистичен сборник, София.
- Маринов 1994: Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи, София.
- Невская 1993: Л. Невская. Балто-славянские причитания. Реконструкция семантической структуры, Москва.
- Невская 1984: Л. Невская. Лит. *margas* (семантические связи постоянного эпитета) // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте, Москва.
- Петрова, Ганева 2002: А. Петрова, Б. Ганева. Семантичният преход „пъстър“ - „луков“ в балканските езици. Международна научна конференция, Велико Търново.
- Раденкович 1995: Л. Раденкович. Символика цвета в славянских заговорах // Н. Толстой, Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике, Москва, 1995, 122-148.
- Смирнов 1929: А. Смирнов. Ирландские саги, Academia.
- Стойчев 1965: Т. Стойчев. Родопски речник. Българска диалектология, т. 2, 119-314.
- Топоров 1977: В. Н. Топоров. Заметки о растительном коде основного мифа // Балканский лингвистический сборник, Москва.
- Широкова 2000: Н. Широкова. Культура кельтов и нордическая традиция античности, Санкт-Петербург.

Bârlea 1976: O. Bârlea. Mică enciclopedie a basmelor românești, București.

Съкращения

АБР: Английско-български речник, София, 1985.

БЕР: Български етимологичен речник, т. I-V, София, 1979-1996.

БНТ: Българско народно творчество. т.1. Юнашки песни, 1961; т. 4. Митически песни, 1961; т. 9. Приказки, 1963.

ЕПР: С. Младенов. Етимологичен и правописен речник на българския език, София, 1941.

ЖБНТ: А. Томов. Животните в българското народно творчество, София, 1945.

РБЕ: Речник на българския език, т. 8, София, 1995.

РБС: Русско-болгарский словарь, Москва, 1962.

РС: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите, т. 1, 2, София, 1996.

ЭСРЯ: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, Москва, 1986-1987.

DEO: P. Guiraud. Dictionnaire des étymologies obscures, Paris, 1982.

DEX: Dicționarul explicativ al limbii române, București, 1998.

DLRM: Dicționarul limbii române moderne, București, 1958.

DRR: Gh. Bolocan, T. Medvedev, T. Voronțova. Dicționar român-rus, Москва, 1980.

EMR: V. Petriceicu-Hasdeu, Etymologicum magnum Romaniae, т. 3, București, 1976.

POI: Poezia obiceiurilor de iarnă, București, 1985.

PR: Le petit Robert 1, Paris, 1988.

ΛΑΕΓ: I. Σταματάκου. Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, Αθήνα, 1994.